

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

*Տարոն Սարոյան**

*Բանալի բառեր*¹ ռուս-թուրքական հարաբերություններ, հայկական գործոն, ռուս-թուրքական մերձեցումներ, պատմական նախադեպեր:

Համաշխարհային պատմության մեջ քիչ չեն այն պետությունները, որոնց փոխհարաբերություններն անմիջականորեն անդրադարձել են նրանց հարևան ու հարակից պետությունների և ժողովուրդների վրա: Մասնավորապես, այս առումով կարելի է առանձնացնել ռուս-թուրքական հարաբերությունները, որոնց պատմությունը հարուստ է ծայրահեղություններով՝ ռազմադիվանագիտական ճակատներում կատաղի բախումներից մինչև դաշնակցային հարաբերություններ, որոնք ուղղակիորեն ազդել են մասնավորապես հայերի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա: Սույն աշխատանքում վերհանվել և լուսաբանվել են պատմական այն իրադարձությունները, որոնք սրել կամ փոխգործակցության են մղել ռուսական և թուրքական (օսմանյան) կողմերին: Առանձնակի ուշագրավ և կարևոր է հիշյալ կողմերին փոխգործակցության մղած փաստերի, ինչպես նաև դրանց դրդապատճառների օբյեկտիվ լուսաբանումը, քանի որ, եթե ռուս-թուրքական պատերազմներին (12) քիչ թե շատ ծանոթ է ընթերցողը, ապա նույնը չենք կարող ասել ռուս-թուրքական դաշնակցային հարաբերությունների վերաբերյալ, որոնց իմացությունը նույնպես ունի սկզբունքային նշանակություն: Ռուս-թուրքական մերձեցումները, պատերազմների համեմատ, քանակով թեև զգալիորեն սակավ են, բայց պակաս ազդեցություն չեն թողել դրանցում ներգրավված պետությունների և ժողովուրդների միջազգային կարգավիճակի վրա:

Ռուս-թուրքական միջպետական շփումները հաստատվել են 15-րդ դարի վերջերին, որոնք առավելապես կրել են առևտրային բնույթ [1, c. 149-

* ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի հայցորդ:

150]: Սակայն ռուսական և օսմանյան պետությունների հետագա հզորացումն ու տարածքային ընդարձակումները բերեցին նրան, որ հիշյալ տերություններն անմիջական շփման և առճակատման մեջ մտան միմյանց հետ: Հպանցիկ անդրադառնալով և ընդհանուր գծերով ներկայացնելով ռուս-թուրքական ընդհարումները՝ անդրադառնանք նաև ռուս-թուրքական մերձեցումներին ու դրանց դրդապատճառներին, որոնց ուսումնասիրությունը, ինչպես վերն ասվեց, կարևոր է, քանի որ ունի ուսուցողական նշանակություն, հատկապես արդի աշխարհաքաղաքական պայմանների համատեքստում [առավել մանրամասն տե՛ս 2]: Նշենք, որ դիվանագիտական հարաբերությունները Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև հաստատվել են միայն Կոստանդնուպոլսի 1700թ. հուլիսին կնքված ռուս-օսմանյան հաշտության պայմանագրից հետո [1, c. 154-155; 3, c. 131-132]: Մինչդեռ այդ պետություններն արդեն հասցրել էին երեք անգամ պատերազմել միմյանց հետ (1568-1570թթ., 1672-1681թթ., 1686-1700թթ.): Ռուսաստանն ու Թուրքիան այն պետություններն են, որոնք իրենց գաղափարական, էթնիկական, կրոնական, պատմամշակութային և աշխարհաքաղաքական կառուցվածքով և հակասություններով միմյանցից՝ որպես հակառակ բևեռներ, էականորեն առանձնանում են, ինչն էլ, բնականաբար, կանխորոշել է նրանց հարաբերությունների պատմական անհանգիստ ընթացքը: Թերևս, տեղին կլինի հիշատակել օսմանյան պետական գործիչ Մեհմեդ Էմին Ֆուադ փաշայի (1814-1869) 1869թ. նշած այն տեսակետը, որով Ռուսաստանը վերջինիս կողմից օբյեկտիվորեն որակվել էր որպես «մեր կայսրության բնական թշնամի» [4, էջ 33-34]:

Անդրադառնալով ռուս-թուրքական հարաբերություններում հայկական գործոնի ի հայտ գալուն, հարկ է նշել, որ այն սկսեց դեր խաղալ 18-րդ դարի սկզբից, երբ հայության ազատագրման և ինքնորոշման խնդիրներով տարված մի շարք նվիրյալներ, ի դեմս Իսրայել Օրու (1658-1711), Դավիթ Բեկի (1669-1728) և այլոց, դիվանագիտական և ռազմական ճանապարհով փորձում էին թոթափել պարսկական և թուրքական տիրապետությունները, որոնց ընթացքում շփումներ հաստատվեցին նաև ռուսական արքունիքի հետ [5, էջ 81-95]: Ռուսական պետության հզորացումն ու հետագա ընդարձակումները վերջինիս արևելյան հիմնահարցերում ակտիվորեն ներգրավվելու հնարավորություն ընձեռեց, որոնց ընթացքում հայ ժողովուրդը մշտապես եղավ ռուսական կողմին հուսալի աջակցողի դերում: Նշենք, որ եթե Պարսկաստանը ստիպված էր հաշտվել Հայաստանի՝ իրեն պատկանող արևելյան հատվածի կորստի հետ (1826-1828թթ. ռուս-պարսկական

պատերազմի արդյունքներով [6, էջ 427-428]), ապա նույնը չենք կարող ասել Օսմանյան կայսրության մասին: Վերջինս, ունենալով ռազմավարական նշանակության աշխարհագրական դիրք (առաջին հերթին՝ նեղուցների առկայությունը), բոլոր ժամանակներում էլ առավելագույնս օգտվել է այդ հանգամանքից, իսկ, մասնավորապես, թուրքական դիվանագիտությանը մշտապես բնորոշ են եղել ճկունությունն ու ծայրահեղ պրագմատիզմը, որոնք մեկ անգամ չէ, որ Թուրքիային դուրս են բերել բարդ իրավիճակներից: Այս ամենին առանձին դեպքերում գումարվել է նաև մի շարք տերությունների (Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, ԱՄՆ-ի և... Ռուսաստանի) աջակցությունը, ինչից թուրքերն օգտվել են առավելագույնս արդյունավետ կերպով: Մնում է միայն արձանագրել, որ պատմությունն ապացուցել է նման քաղաքականության կենսունակությունը: Այսպիսով, պետք է փաստենք, որ, ի տարբերություն Պարսկաստանի, Թուրքիան երբեք չկամեցավ հրաժարվել առաջավորասիական հեգեմոնի նկրտումներից, նույնիսկ Օսմանյան կայսրության փլուզման իրական սպառնալիքի պայմաններում: Կարող ենք ասել, որ թուրքերը, այս առումով, պարսիկներից շատ ավելի համար գտնվեցին, ինչն էլ, անխոս, տվեց իր պտուղները: Բնականաբար, այս հանգամանքը նույնպես պետք է ենթադրեր ռուս-թուրքական գրեթե անդադար առձակատումներն ընդհուպ մինչև մեր օրերը: Չնայած այս ամենին, ռուս-թուրքական հարաբերություններին, ինչպես ասվեց վերը, բնորոշ են եղել նաև մերձեցումները:

Ռուս-թուրքական հարաբերություններում հայկական գործոնն առավել սուր արտահայտվեց 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներով, երբ Սան Ստեֆանոյում, ապա Բեռլինի վեհաժողովում արժարծովեց, միջազգային հնչեղություն ու նաև իրավական կարգավիճակ ստացավ միանգամայն նոր՝ «Հայկական հարց» եզրույթը [7, էջ 5-6]: Սա հետագայում պետք է իսկական «դամոկլյան սուր» դառնար Օսմանյան կայսրության գլխին՝ դրդելով նրան աննախադեպ վայրագությունների արևմտահայության նկատմամբ: Այս առումով Թուրքիայի առջև լայն հեռանկարներ բացվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի (1914-1918թթ.) տարիներին, երբ օսմանյան կառավարության պարագլուխներ հանդիսացող երիտթուրքերը («Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն) մշակեցին, ապա և 1915թ. իրականացրին արևմտահայության տեղահանումներն ու կոտորածները, որոնք հետագայում պետք է բնորոշվեին որպես «ցեղասպանություն» [8, էջ 283-442]: Նշենք, որ երիտթուրքերը, արևմտահայությունը դիտելով որպես թշնամի Ռուսաստանին դաշնակից տարր, այս կերպ նաև

«Հայկական հարց»-ից ազատվելու փորձ կատարեցին, ինչն արդեն տասնամյակներ շարունակ տերությունների, այդ թվում՝ Ռուսաստանի ձեռքում վերածվել էր շահարկման արդյունավետ գործիքի: Այսպիսով, «Հայկական հարց»-ն ընդամենը պատրանք եղավ համայն հայության համար: Օսմանյան կայսրության առջև նպաստավոր հեռանկարներ բացեցին նաև 1917թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում ազգային պետության փլուզումն ու դրան հաջորդած քաղաքացիական պատերազմը (1917-1922թթ.): Արդյունքում՝ ներքին և արտաքին սպառնալիքների առջև հայտնված և արդեն բոլշևիկյան դարձած Ռուսաստանը Օսմանյան կայսրության հետ 1917թ. դեկտեմբերին կնքելով Երզնկայի զինադադարը, իսկ 1918թ. մարտին Քառյակ միության պետությունների հետ՝ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը՝ դուրս եկավ Առաջին աշխարհամարտից և Անտանտի կազմից [9, c. 195, 230-232]: Օգտվելով ստեղծված պատեհ իրադրությունից՝ օսմանյան իշխանությունները խրախուսեցին Անդրկովկասի անջատումն ու անկախացումը (1918թ. ապրիլ) ներքին խնդիրներով տարված Ռուսաստանից, որին անմիջապես հետևեց թուրքական զորքերի ներխուժումը տարածաշրջան (1918թ. մայիս): Անհիրաժեշտ է արձանագրել, որ Ռուսաստանի թուլացումն անմիջականորեն բխում էր Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական ծրագրերից, որոնք համակված էին պանթուրքիզմի ազգայնամոլ գաղափարներով [10, c. 87-95]: Սույն գաղափարախոսությունը ենթադրում է Թուրքիայի գլխավորությամբ Եվրասիայում բնակվող թուրքալեզու ժողովուրդների համախմբումը մեկ պետության՝ Մեծ Թուրանի կազմում: Այն, ըստ էության, Թուրքիայի շովինիստական և ծավալապաշտական նկրտումների հանրագումարն է, որը սպառնում է հայ ժողովրդի գոյությանը, ինչպես նաև ենթադրում Իրանի, Ռուսաստանի և Չինաստանի մասնատումը [11]: Թուրքական իշխանություններն այս ազգայնամոլ ծրագրերին այնքան արժեք են հաղորդել, որ դրանք փոխանցվել են սերնդեսերունդ: Եվ որքան էլ պաշտոնական Անկարան փորձի ներկայացնել հակառակը, ակնհայտ է, որ պանթուրքիզմի մոլուցքն այսօր էլ ստանում է լուրջ առարկայական դրսևորումներ նրա քաղաքական վարքագծում [12, 13]:

Այսպիսով, 1918թ. գարնանը ստեղծված իրադրությունը ենթադրում էր թուրքական բանակի սրընթաց առաջխաղացումը Կովկասյան ռազմաճակատում, ուր ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո պաշտպանական գործառույթներն ստանձնել էին կամավորական ուժերը, որոնք առավելապես կազմված էին հայերից: Սակայն թուրքական բանակը, ի դեմս կովկասյան թաթարների, ուներ հուսալի դաշնակիցներ, որոնք ջանքեր չէին

խնայում իրենց «թուրք եղբայրներին» ամեն կերպ աջակցելու առումով [10, շ. 15-16, 94-95]: Այս գործընթացների ընթացքում էր, որ ձևավորվեցին անդրկովկասյան հանրապետությունները՝ Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը: Մակայն վերջիններիս կարճատև գոյատևումը բոլշևիկյան էքսպանսիայի, իսկ Հայաստանի Հանրապետության (1918-1920) պարագայում՝ նաև 1920թ. օգոստոսին կնքված ռուս-թուրքական հակահայ դաշինքի արդյունք էր [առավել մանրամասն տե՛ս 14]:

Մինչ առաջին ռուս-թուրքական դաշինքներին անցնելը՝ նախ հարկ է ընդհանուր գծերով ներկայացնել զարգացման և քաղաքակրթական այն աստիճանը, ուր գտնվում էին Ռուսական և Օսմանյան կայսրությունները 18-19-րդ դարերում: Նման մոտեցումը հնարավորություն կտա իրապես ընկալելու մեր ուսումնասիրության առարկա հանդիսացող այն միանգամայն նոր իրավիճակային զարգացումները, որ գրանցվեցին հիշյալ տերությունների միջև փոխհարաբերություններում: Դրանք, ըստ էության, տնտեսապես հետամնաց միապետություններ էին, որոնք, մինգամայն օրինաչափ կերպով, հանդիսանում էին նաև հետադիմական արժեհամակարգի կրողներ: Մույն մոտեցումն ուղղակիորեն պետք է տարածվեր նաև այդ պետությունների ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա: Նույնիսկ 18-19-րդ դարերում քաղաքակիրթ աշխարհին արդեն հայտնի էին ցարական և սուլթանական իշխանությունների կողմից սեփական բնակչության նկատմամբ տարաբնույթ բռնաճնշումները: Պետք է փաստենք նաև, որ օսմանյան հասարակության թուրքական հատվածի էլիտան իր կրթական աստիճանով անհամեմատ զիջում էր ռուսականին: Մինչդեռ, այս առումով, իրավիճակը միանգամայն այլ էր կայսրության այլազգի, առավելապես հույն, հայ և ասորի բնակչության առումով: Հետևաբար, սուլթանական վարչակարգի և նվաճած ու նվաճված կողմերի միջև կրթական ակնհայտ տարբերությունների առկայության պայմաններում, միանգամայն օրինաչափ էին այն վայրագությունները, որ սոցիալական և հատկապես էթնիկ ու կրոնական հիմքերի վրա պարբերաբար տեղի էին ունենում օսմանյան պետությունում [15, էջ 102-136]: Չնայած վերը թվարկված ընդհանրություններին՝ Ռուսական կայսրության հասարակական-քաղաքական կյանքում առկա էին որոշ առանցքային առանձնահատկություններ: Մասնավորապես, ռուսական հասարակությունը թեև նույնպես միատարր չէր, սակայն դրանում առկա ճնշումներն առավելապես կրում էին սոցիալական բնույթ՝ անկախ դրանց օբյեկտի ազգային պատկանելությունից [16, շ. 107, 592]: Ռուսաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքն ուղղակիորեն մարմնավորված էր ճորտատիրական կար-

գում, քանի որ տեղի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմված էր ճորտերից [17, c. 208-209, 292-293]: Սույն իրողությունը դարձել էր այդ ժամանակների ռուսական մտավորականության և առաջադեմ մարդկության ծաղրու ծանակի, ինչպես նաև սուր քննադատության առարկան [18, c. 30-31, 448-452, 508-510; 19, c. 56-58]: Ուստի, պատահական չէր, որ ռուսական ինքնակալությունը հանդես եկավ ընդդեմ Ֆրանսիայում ծավալվող հասարակական-քաղաքական առաջադիմական փոփոխությունների, որոնց ընթացքում ցարիզմը դաշնակցեց նույնիսկ իր ռիտերիմ հակառակորդ Օսմանյան կայսրության հետ [20, c. 95]՝ այդ կերպ նախապատվություն տալով իր արտաքին քաղաքականության գաղափարական կողմին: Այսպես, Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության ընթացքում միահեծանության (1789թ.), ապա և միապետական կարգի տապալումը (1792թ.), ինչպես նաև Ֆրանսիական Հանրապետության հռչակումը (1792թ. սեպտեմբերի 22) թշնամանքով ընկալվեց Եվրոպայի ֆեոդալ-միապետական վարչակարգերի կողմից: Բացի այդ, Ֆրանսիայում տեղի ունեցած իրավական և սոցիալ-քաղաքական արմատական փոփոխությունները, մասնավորապես՝ 1789թ. օգոստոսին ընդունված Մարդու և քաղաքացու իրավունքների հռչակագիրն իր առաջադիմական սկզբունքներով նույնպես անընդունելի եղան նրա հարևանների համար: Արդյունքում՝ 1792 թվականից Ֆրանսիայի դեմ ձևավորվեցին եվրոպական բացարձակ միապետությունների և Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական դաշինքները՝ հակաֆրանսիական խմբավորումները (1792-1815), որոնք հետապնդում էին ազդեսիվ նպատակներ [21]: Այն է՝ ներխուժում Ֆրանսիա և հին հասարակական հարաբերությունների ու բացարձակ միապետության վերականգնում: Նշենք, որ, ի տարբերություն իր դաշնակիցների, Մեծ Բրիտանիան հետապնդում էր միանգամայն այլ նպատակներ: Բանն այն է, որ դարեր շարունակ Ֆրանսիան Մեծ Բրիտանիայի ռազմաքաղաքական և տնտեսական գլխավոր մրցակիցն էր, և անկախ Ֆրանսիայում առկա պետական կարգից ու սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքից, Լոնդոնն ամեն կերպ ձգտում էր թուլացնել ախտյանին: Նշված գործընթացներում Ռուսաստանին՝ որպես մարդկային ռեսուրսներով առավել հարուստ պետության, վիճակված էր դառնալ Մեծ Բրիտանիայի հակաֆրանսիական քաղաքականության գլխավոր գործիքը: Մասնավորապես, օգտվելով իր դաշնակիցների, այդ թվում՝ Ռուսաստանի տնտեսական հետամնացությունից՝ բրիտանացիները նրանց յուրաքանչյուր հարյուր հազար զինվորի դիմաց տարեկան վճարում էին 1.250.000 ֆունտ ստերլինգ [22, c. 87, 97]: Ռուս-օսմանյան դաշինքը գրանցվեց 1799թ. հունվարին երկրորդ հակաֆրանսիական խմբա-

վորման (1798-1801թթ.) շրջանակներում, երբ Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական հզորությունը սասանելու նպատակով 1798թ. գարնանը ֆրանսիական իշխանությունները ձեռնարկեցին Արևելյան (եգիպտական) արշավանքը (1798-1801թթ.) [23]: Սույն ձեռնարկման հաջող ելքը կզրկեր բրիտանացիներին Ֆրանսիայի դեմ երկարատև պատերազմներ վարելու, ինչպես նաև իրենց դաշնակից արքունիքներին առատ ֆինանսավորելու հնարավորությունից: Ռուս-օսմանյան այս դաշինքը նաև բրիտանական դիվանագիտության եռանդուն ջանքերի արդյունք էր [24, էջ 139-140]: Եվ չնայած այն հաջողություն չունեցավ, սակայն հիմք դրվեց պատմական այն նախադեպին, որը հետագայում ոչ մեկ անգամ պետք է կրկնվեր: Հարկ է նշել նաև այն, որ Արևելյան արշավանքի ընթացքում ֆրանսիական հրամանատարությունը դեպի Կոստանդնուպոլիս արշավելու և այդ նպատակով օսմանյան լծի տակ գտնվող հայության աջակցությունն ստանալու խնդիր էր դրել [25, էջ 9-10]: Նշվածը, սակայն, չիրագործվեց ֆրանսիական ուժերի դեպի Միրիա կատարած ռազմարշավի (1799թ.) անհաջող ելքի պատճառով:

Ուշագրավ է նաև 19-րդ դարի 30-ականների ռուս-օսմանյան դաշնակցությունը [26, էջ 431-452]: Այսպես, 1831թ. պատերազմ էր սկսվել օսմանյան սուլթան Մահմուդ II-ի և վերջինիս անհնազանդ վասալ, Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալիի միջև: Ռազմական գործողություններն ընթանում էին հոգուտ Եգիպտոսի, ինչը սուլթանին ստիպեց ընդունել ռուսական աջակցությունը, քանի որ սույն գործընթացների նկատմամբ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան ընդունել էին կրավորական դիրքորոշում: Արդյունքը եղավ այն, որ ռուսները բառացիորեն փրկեցին սուլթանին՝ կանխելով Եգիպտոսի ուժերի առաջխաղացումը դեպի Կոստանդնուպոլիս: Պատերազմը դադարեց 1833թ. մայիսին, իսկ նույն թվականի հուլիսին կնքվեց ռուս-օսմանյան դաշինքը (Ունքյար-Իսքելեսի պայմանագիր), որն, ի հակակշիռ Մեծ Բրիտանիայի ռազմավարական շահերի, Ռուսաստանին տալիս էր լայն լիազորություններ Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցների վերահսկման առումով: Չնայած շուտով Ռուսաստանը զրկվեց այս առավելությունից, ինչն ամրագրվեց Մեծ Բրիտանիայի ջանքերով հրավիրված «Նեղուցների մասին» լոնդոնյան կոնվենցիայում (1841թ. հուլիս): Այսպիսով, օբյեկտիվ կլինի նշել, որ Օսմանյան կայսրությանը հաջողվեց օգտագործել իր աշխարհաքաղաքական հակառակորդ Ռուսաստանի ներուժը: Մինչդեռ, վերջինիս հետ նրա պատերազմն ավարտվել էր անհաջող ելքով և վերը հիշատակված իրադարձություններից ընդամենը մի քանի տարի առաջ՝ 1829թ.: Սա, թերևս, կարելի է դիտարկել որպես *Realpolitik*-ի դասական

օրինակ թուրքական դիվանագիտության կատարմամբ:

Ամփոփելով՝ անհրաժեշտ է մեկ անգամ ևս մատնացույց անել, որ ռուս-թուրքական հարաբերությունները հաճախ աչքի են ընկել իրենց կտրուկ շրջադարձերով (ինչպես, օրինակ, 2015-2017թթ.), ոչ միանշանակ, անկանխատեսելի ու ֆորսամաժորային ելքերով: Առհասարակ, սրանք այն հարաբերություններն են, որոնք իրենց եզակիությամբ էականորեն առանձնանում են այլ պետությունների միջպետական հարաբերություններից և, թերևս, չունեն իրենց համարժեք նախադեպը համաշխարհային պատմության մեջ: Չնայած այս առումով որպես քիչ թե շատ մոտ օրինակ կարելի է դիտարկել ռուս-գերմանական հարաբերությունները, որոնք նույնպես ունեցել են բազում հակասական փուլեր: Այս համատեքստում, թերևս, միանման կարելի է համարել նաև հայ և լեհ ժողովուրդների պատմական ճակատագրերը, որոնք, շրջապատված լինելով հզոր հարևաններով՝ թուլանալուն պես նրանց կողմից ենթարկվել են բաժանումների ու տարաբնույթ ճնշումների: Հատկանշական է այն, որ և՛ Լեհաստանի, և՛ Հայաստանի պարագայում կողմերից մեկը եղել է Ռուսաստանը, սակայն սրա հետ մեկտեղ առկա է նաև էական վերապահում: Մասնավորապես, Լեհաստանի դեպքում Ռուսաստանի՝ որպես հիշյալ կողմերից մեկի, առկայությունը կրել է մշտական բնույթ:

Մայիս, 2018թ.

Աղբյուրներ և գրականություն

1. *Петросян Ю.А.*, Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки, М., 1990.
2. *Մարոյան Տ.Ս.*, Սիրիական և ուկրաինական ճգնաժամերը Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերի տեսանկյունից // «Մխիթար Գոշ», Գիտական հոդվածներ, 2017, 2(47), էջ 296-299:
3. *Павленко Н.И.*, Птенцы гнезда Петрова, М., 1985.
4. *Միմոնյան Հր. Ռ.*, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991:
5. *Գալոյան Գ.Ա.*, Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (XVI դարից 1917թ.), Ե., 2004:
6. *Բայրուրդյան Վ.Ա.*, Իրանի պատմություն, Ե., 2006:
7. *Մահակյան Տ.Ն.*, Ցավալի պայմանագրեր, Ե., 2007:
8. *Ղազարյան Հ.Ս.*, Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, հատոր երկրորդ, Ե., 2004:
9. *Киссинджер Г.*, Дипломатия, М., 1997.
10. *Зареванд*, Турция и пантуранизм / введ. А.Н. Мандельштама, М., 2015.

11. Մաքոյան S.Ս., Պանթյուրքիզմը որպես եվրասիական ժողովուրդների աշխարհաքաղաքական մարտահրավեր // «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 1 (71), Ե., 2017, էջ 75-84:
12. Сафратян Р.А., Пантюркизм 2023: Турция нацелилась на Алеппо и Нахичевань, 06.03.2018թ., <https://ru.armeniasputnik.am/armenia/20180306/10810385/pantuyurkizm-2023-turkey-nacelilas-na-aleppo-i-nahichevan.html>
13. Հարությունյան Վ.Վ., Նախիջևանը Թուրքիայի համար պլացդարմ է արևելք անցնելու համար, 21.02.2017թ., http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=15474
14. Մաքոյան S.Ս., Ռուս-թուրքական հարաբերությունները և Հայաստանը // «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 5 (75), Ե., 2017, էջ 92-102:
15. Պողոսյան Ս.Կ., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Ե., 1988:
16. Понасенков Е.Н., Первая научная история войны 1812 года, М., 2017.
17. Тарасов Б.Ю., Россия крепостная: история народного рабства, М., 2011.
18. Россия первой половины XIXв. глазами иностранцев, сост. Лимонов Ю.А., Л., 1991.
19. Радищев А.Н., Путешествие из Петербурга в Москву, М., 1982.
20. Капитонова Н.К., Романова Е.В., История внешней политики Великобритании, М., 2016.
21. Понасенков Е.Н., Сакоян Т.А., Характер и цели антифранцузских коалиций // «Մխիթար Գոշ», Գիտական հոդվածներ, 2015, 2(43), էջ 186-193:
22. Троицкий Н.А., Александр I и Наполеон, М., 1994.
23. Մաքոյան S.Ս., Նապոլեոն Բոնապարտի արևելյան արշավանքի շարժանիքները // ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ «Մերձավոր Արևելք» XI-XII հոդվածների ժողովածու, Ե., 2017, էջ 150-155:
24. Բորիսով Յու.Վ., Շարլ-Մորիս Թալեյրան, Ե., 1989:
25. Բախչինյան Ա.Հ., Նապոլեոն Բոնապարտը և հայերը, Ե., 2003:
26. Բայրուրդյան Վ.Ս., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Ե., 2011:

**ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ**

Տարոն Մաքոյան

Ամփոփագիր

Հոդվածում դիտարկվել են ռուս-թուրքական հարաբերությունների պատմությունն ու դրանց առանձնահատկությունները, ուրույն տեղ է հատկացվել նաև հիշյալ կողմերի միջև մերձեցումների լուսաբանմանը, ինչպես նաև դրանց էության և դրդապատճառների վերլուծությանը: Ներկայացվել են նաև ռուս-թուրքական հարաբերություններում հայկական գործոնի ծագումն ու դրանցում նրա ունեցած նշանակության աստիճանը:

**АРМЯНСКИЙ ФАКТОР В РОССИЙСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ:
ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК**

Taron Sakoyan

Резюме

В статье рассмотрены история и специфика российско-турецких отношений, особое место отводится освещению сближений вышеупомянутых сторон, анализу их сути и мотивов. Автор также рассматривает возникновение в этих отношениях армянского фактора и степень его значимости.

**THE ARMENIAN FACTOR IN RUSSIAN - TURKISH RELATIONS:
A HISTORICAL SKETCH**

Taron Sakoyan

Resume

The article reviews the history and specificity of Russian-Turkish relations, and particularly focuses on the rapprochement of the aforementioned countries, analyzing its essence and motives. Above all, the Armenian factor and its historical significance in the relationship between Russia and Turkey are presented.